

BAZAR İQTİSADİYYATINA KEÇİD ŞƏRAİTİNDƏ SUVARMA VƏ MELİORASIYA SİSTEMLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

M.A. RZAYEV, texnika elmləri namizədi
Azərbaycan ET Hidrotexnika və Meliorasiya İnstitutu

Məlum olduğu kimi müasir şəraitdə suvarma və meliorasiya sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi təkcə bu sistemlərin dayanıqlı inkişafı deyil, eyni zamanda suvarılan torpaqların ekoloji - meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Hazırda fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatlarında torpaqların məhsuldarlığının saxlanması və kənd təsərrüfatı istehsalının müasir üsullardan istifadə etməklə artırılması ölkədə yerli kənd təsərrüfatı istehsalı və ərzaq təminatı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Keçmiş planlı təsərrüfat sistemində təsərrüfatdaxili suvarma və drenaj şəbəkələrinin normal iş qabiliyyətinin saxlanması yalnız dövlət tərəfindən təmin edilirdisə, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində onların istismarı vəziyyəti eyni zamanda həm də fermerlərdən asılı olur.

Başqa sözlə ifadə edilərsə, fermerlərin əldə etdikləri məhsulun satışından əldə etdikləri ümumi gəlir, onların kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı bütün xərclərini ödəməklə yanaşı, əkilən sahələrin məhsuldarlığının qorunması və təsərrüfatdaxili suvarma və drenaj şəbəkəsinin lazımı işçi vəziyyətdə saxlanmasına kifayət etməlidir. Əslində isə əksər hallarda kənd təsərrüfatı bitkilərindən kifayət qədər məhsuldarlıq alınsa da, əldə edilmiş gəlirlər mövcud şəbəkənin səmərəli fəaliyyətini tam təmin edə bilmir.

Bir qayda olaraq suvarma suyu sahələrə verildikən su ölçmə cihazlarından istifadə edilmir. Salyan rayonu ərazisində aparılmış sorğulara əsasən hər hektar hesabı ilə Sudan İstifadə Edənlərin Assosiasiyasına orta hesabla 10 000 manat pul ödənilir. Sahələrə faktiki verilən suyun miqdarının uçotunun aparılmaması, suvarma suyunun itirilməsinə, ondan israfçılıqla istifadəyə, digər sahələrin suvarma suyu ilə təminatında cətinliklərə, qurut sularının qalxması nəticəsində torpaqların meliorativ vəziyyətinin pisləşməsinə və suvarma kanallarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Torpaqların meliorativ vəziyyətinin pisləşməsi isə onların yaxşılaşdırılması və kollektor - drenaj şəbəkəsinin işinin təkmilləşdirilməsi üçün əlavə xərclər tələb edir.

Hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində suvarmanın aparılması ilə bağlı ən mühüm məsələ sahələrə verilən suvarma suyunun dəqiq uçotunun aparılması, onun səmərəli bölüşdürülməsi və torpaqların meliorativ vəziyyətinin saxlanması üzrə ekoloji tələblərin

yerinə yetirilməsidir. [2] Bu tədbirlərə kənd təsərrüfatı istehsalı üçün suvarma suyunun, elektrik enerjisinə, əmək və digər ehtiyatlara qənaət və eləcə də gübrələrin və pestisidlərin istifadəsinin məhdudlaşdırılması da daxildir.

İndiki şəraitdə Azərbaycanda gübrələrin artıq istifadəsi ilə bağlı problem mövcud deyildir. Bir sıra hallarda hətta vəsait çatışmazlığı səbəbindən fermerlərin lazım olan minimal məhsuldarlığın alınması üçün tələb olunan gübrələri sahələrə vermək imkanları məhduddur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilən sahələrə artıq suların verilməsi və suvarmanın zəif idarə edilməsinin nəticələri mənfi fəsadlara gətirib çıxarır. Hazırda 1444,9 min ha suvarılan torpaqların 687,7 min hektarı müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır, o cümlədən 387, 1 min hektarı (56,3%) zəif, 185,5 min hektarı (27,5%) orta, 115,1 min hektarı (16,7%) hektarı yüksək və çox yüksək dərəcədə şorlaşmaya səbəb olmuşdur ki [1], bu da onların gələcəkdə kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə daxil etmək üçün çoxlu miqdarda dövlət vəsaitlərin xərclənməsini tələb edir.

Əgər buraya təsərrüfatlararası suvarma sistemlərində də su itkiləri əlavə edilərsə, problemin nə qədər böyük olduğu daha da aydınlaşır.

Keçmiş Sovet İttifaqında son illərdə meliorasiya və suvarmanın birbaşa səmərəliliyi hər bir zona üçün kənd təsərrüfatı istifadəsinin hədlərinin (potensial məhsuldarlıq şəklində bal sistemi ilə) hesablanması yolu ilə müəyyən edilməsi təklif olunmuşdur [3]. Lakin praktikada bu metodun geniş şəkildə tətbiqi mümkün deyildir, belə ki, suvarma və meliorasiya sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi "kanal - sahə - drenaj - məhsuldarlıq" zəncirinin hər mərhələsində səmərəliliyin təmin edilməsini tələb edir. Əgər hər hansı bir mərhələdə səmərəlilik təmin edilmərsə, digər mərhələlərdə bu əldə olunacaq nəticələrə mənfi təsir göstərməklə ümumi səmərəliliyi daha da aşağı səviyyəyə salır. Məsələn, suvarma kanalından olan əlavə filtrasiya itkiləri onun sudaşıma qabiliyyətini aşağı salmaqla yanaşı, ətraf ərazilərin bataqlaşmasına və şorlaşmasına gətirib çıxarır. Həm də kanalın normalara əsasən xidmət etdiyi suvarma sahələrinin həcmindən aşağı düşməsinə və ümumən suvarma sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Beləliklə, hər hansı bir ərazi səviyyəsində suvarma və meliorasiya sistemlərinin fəaliyyətində səmərəlilik aşağıda göstərilən hər bir mərhələ üzrə əldə olunan faktiki səmərəliliyin cəmindən ibarət olur:

$$S_0 = S_k + S_s + S_m \quad (1)$$

S_0 - ümumi səmərəlilik; S_k - suvarma və drenaj sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyi; S_s - sahədə torpaqların meliorativ vəziyyəti ilə bağlı səmərəlilik; S_m - kənd təsərrüfatı bitkilərini məhsuldarlığı ilə bağlı səmərəlilik.

Suvarma sistemlərinin səmərəlilik səviyyəsi onların istismar və sistemin işlək vəziyyətdə saxlanması və yaxşılaşdırılması üzrə xərclərinin ödənməsi və rentabelli işləməsinin təmin etməlidir. Sahədə səmərəlilik isə suvarma və digər texnoloji qaydalara riayət etməklə sahədaxili xidmətin təşkili üzrə xərcləri ödəməklə torpaqların lazımi meliorativ vəziyyətinin saxlanmasını təmin etməlidir. Məhsuldarlıqla bağlı səmərəlilik isə məhsulun yığılması və satışından əldə olunan gəlirlərin, kənd təsərrüfatı istehsalında cəkilmiş bütün xərclərin ödənməsinə və təsərrüfatın rentabelli işləməsinə imkan verməlidir. Sözsüz ki, praktikada bu məsələnin həlli çox mürəkkəb məsələdir. Eyni zamanda Azərbaycanda müasir suvarma əkinçiliyi özünün bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir [2].

Bazar iqtisadiyyatına indiki keçid şəraitində qeyd olunan məsələnin həlli kompleks yanaşma tələb etməklə istər dövlət, istərsə də fərdi təsərrüfatlar tərəfindən davamlı tədbirlər sisteminin hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edir.

Qeyd edilən tədbirlər yerlərdən asılı olaraq tələbata uyğun şəkildə planlaşdırılmalıdır. Məsələn, əgər bir sahədə səmərəliliyi aşağı salan səbəb suvarma suyunu gətirən kanalının tələb olunan istismar göstəricilərinə əsasən işləməməsidirsə, digər sahədə bu drenaj şəbəkəsinin qeyri-qənaətbəxş işləməsi nəticəsində qrunտ suyunun nisbətən yuxarı səviyyədə olmasıdır.

İnkişaf etmiş və şərq Avropanın bazar iqtisadiyyatına keçid post sosialist ölkələrinin təcrübəsi ilə tanışlıq göstərir ki, xüsusən yerli səviyyədə tədbirlər sisteminin işlənməsi və həyata keçirilməsi suvarılan sahələrin ciddi şəkildə torpaq - iqlim xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, müəllifin rəyinə əsasən Azərbaycan respublikası şəraitində suvarma və meliorasiyanın bazar iqtisadiyyatına uyğun şəkildə inkişafı ilə bağlı təkliflərin işlənməsi üçün, elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodik yanaşma aşağıdakı kimi təsvir oluna bilər:

- Hər bir ərazi vahidi üzrə mövcud fermer təsərrüfatlarının malik olduğu sahələrdə səmərəliliyi aşağı salan səbəblər göstərilməklə "mənfi" faktorların "inventarlaşdırılması" aparılmalıdır;

Hər hansı sahə üzrə qeyd edilən əsas göstəricilərə sahələrin torpaq örtüyünün xüsusiyyətləri, qrunտ sularının dərinliyi və minerallığı, suvarma və drenaj şəbəkəsinin vəziyyəti, sahəyə xidmət edən kanalın vəziyyəti, növbəli əkinlərin tərkibi və faktiki məhsuldarlığı, sahənin suvarma üsulları, faktiki suvarma normaları, suvarma imkanları və s. ilə bağlı göstəricilər daxil olunur.

- Hər bir rayon və ya region səviyyəsində mövcud problemlər qruplaşdırılır; Regional səviyyədə sahələrlə yanaşı təsərrüfatlararası suvarma və kollektor drenaj şəbəkəsinin və digər meliorativ obyektlərin vəziyyətinin əsas göstəriciləri toplanılır.

- Sonrakı mərhələdə ölkə səviyyəsində suvarma və meliorasiya sistemlərinin səmərəliliyin mənfi faktorları ümumiləşdirilir və onların qruplaşması aparılır.

Beləliklə, sahə (fermer təsərrüfatı) - Sudan İstifadə edənlərin xidmət sahəsi (ərazi vahidi) - region (rayon) - ölkə (milli səviyyə) prinsipi ilə problemlərin çox dəqiq şəkildə "inventarlaşması" aparılır ki, bu da sonrakı mərhələdə tədbirlər sisteminin və dövlət səviyyəsində siyasətlərin işlənməsinə əsas olur.

Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, məlumatların yığılmasında keyfiyyətə xüsusi diqqət verilməli və bu iş əsasən yüksək səviyyəli mütəxəssislərin və elmi işçilərin cəlb edilməsi yolu ilə aparılmalıdır. Belə bir dəqiq mənzərənin əldə edilməsi avtomatik olaraq istər region səviyyəsində, istərsə də ölkə səviyyəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin tərkibi, həyata keçirilməsi planı və bununla bağlı tələb olunan vəsaitlərin həcmi, dövlət tərəfindən investisiyaların qoyulmasının ardıcılığı və əsaslandırılması barədə düzgün qərarlar verilməsi üçün əsas olur.

Meydana çıxarılmış problemlərin həlli ilə bağlı texniki, texnoloji, təşkilati, hüquqi və digər tədbirlər formalaşdırılır və onların həyata keçirilməsi planı hazırlanır.

Eyni zamanda ölkədə mövcud normativ - hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə tələbat, dəyişikliklərin tərkibi və özəl sektorun bu işdə üzərinə düşən vəzifələrin dəqiqləşdirilməsi, iştirak formaları və məsuliyyət dərəcəsi müəyyən olunur.

Yəqin ki, aydın başa düşülür ki, səmərəliliyin təmin edilməsi üzrə təklif olunan tədbirlər sistemi mərhələli xarakter daşımalı və bir mərhələnin həlli digər mərhələnin daha da asanlıqla həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaratmalıdır.

Ölkənin su təsərrüfatı sisteminin inkişafının elmi əsasları, həm də aparılan islahatların elmi - texniki təminatının işlənməsi və yeni şəraitə uyğun elmi kadrların yetişdirilməsi işlərində təşkil əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində qeyd olunan tədbirlər təkcə fiziki baxımdan kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması deyil, eyni zamanda ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi və dövlətin digər strateji maraqları, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyi üzrə məqsədlərinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradacaqdır [4].

Yuxarıda qeyd olunan yanaşma əsasında nəzərdə tutulan tədbirlər Azərbaycan Respublikasında Regionların sosial - iqtisadi inkişafı üzrə qəbul edilmiş dövlət proqramının reallaşmasına praktik kömək göstərməklə yanaşı xüsusən kənd yerlərində həyat səviyyəsinə müsbət təsir göstərərək yoqsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır.

Nəticə

Bazar iqtisadiyyatına indiki keçid şəraitində suvarma və meliorasiya sistemlərinin fəaliyyətində səmərəliliyin qaldırılması ilə bağlı təşkilati, texniki, hüquqi və texnoloji tədbirlər sisteminin işlənməsi üçün fermer təsərrüfatlarından başlayaraq bir ərazi vahidi, region, milli səviyyədə mövcud olan cari problemlərin dəqiq ucuotu və qruplaşdırılması aparılmalıdır.

Qeyd edilən problemlərin qruplaşdırılması nəticəsində müəyyən edilmiş istiqamətlər hər bir regionun həqiqi ehtiyacların müəyyən edilməsinə və onların aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlərin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Qanunverici bazanın təkmilləşdirilməsi zamanı indiki keçid şəraitinə uyğun olaraq dövlət və özəl sektorun üzərinə düşən vəzifələr, özəl sektorun məsuliyyəti və bunula bağlı dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri dəqiqləşəcəkdir.

Qeyd edilən prinsiplərlə nəzərdə tutulan tədbirlər sistemi hazırda ölkədə həyata keçirilən sosial - iqtisadi proqramlara uyğun şəkildə planlaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir.

Təklif olunan yanaşma eyni zamanda mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə suvarma və meliorasiya sistemlərinin fəaliyyətinin və sahəyə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Elmi-tədqiqat Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri 2. - Bakı : MBM, 2004. - 189 səh. İst.24-25.
2. Водное хозяйство Азербайджана и перспективы его развития.- Баку, Азернешр, -277стр. Иск. 28-35; 134-136. 3. Духовный В.А. Водохозяйственный комплекс в зоне орошения.Фомирование, развитие.- М. : Колос, 1984. -255стр. Испол.26-30. 4. Salahov S.V.Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri.- Bakı, Nurlar, - 503 səh. İst.192-214.

BÖYÜK QAFQAZIN AZƏRBAYCAN HİSSƏSİNİN TERMİK EHTİYATLARI

H.Q.ASLANOV, kənd təsərrüfatı elmləri doktoru, professor, V.H. SƏLİMOVA, dissertant
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Xalq təsərrüfatının inkişafında intensivləşdirmə, istehsalın təmərküzləşməsi prosesi təbii ehtiyatlardan, o cümlədən iqlim ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə etməyi tələb edir. İqlim şəraitinin, onun ölkəmizdə kifayət qədər öyrənilən ayrı-ayrı ünsürlərinin (ilk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalına daxil olan amillərin) müxtəlif regionların təsərrüfat sahələrinin tələbinə uyğun surətdə öyrənilməsi ayrı-ayrı bitkilərin sənaye istehsalı səviyyəsində areallarını müəyyənləşdirməyə, iqlimin digər əlverişli keyfiyyətlərindən daha səmərəli istifadə etməyə, onun məhdudlaşdırıcı xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Digər tərəfdən regeonların iqlim ehtiyatlarının öyrənilməsi orada rekreasiya -turizm xidməti işlərinin təşkilinə, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə, əmək qabiliyyətinin artırılmasına, məşğulluğun genişləndirilməsinə, ölkəyə daha çox valyuta gətirilməsinə, investisiya cəlb edilməsinə şərait yaradardı.

Azərbaycanda iqlimşünaslıq eliminin inkişafında MEA-nın H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun İqlimşünaslıq şöbəsinin (Ə.M.Şixlinski, Ə.C. Əyyubov, Q.Ə. Hacıyev, X.Ş. Rəhimov və. b.) böyük rolu olmuşdur. Burada Ə.C. Əyyubovun rəhbərliyi altında Azərbaycanın dağlıq ərazilərinin aqrpoiqlim rayonlaşdırılması aparılmış, bioiqlim potensialının öyrənilməsi metodikası hazırlanmış, iqlim fəaliyyətinin və subtropikliyinin meyarları təkmilləşdirilmiş, ölkə ərazisində sub-

tropik iqlimin şimal sərhəddi və Azərbaycan iqliminə dünya analoqları müəyyən edilmiş, bir sıra aqrroiqlim xəritələri və sorğu kitabları buraxılmışdır. Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisi hələ çox az istifadə edilən böyük termik ehtiyatlarına malikdir. Ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində bu ehtiyatların öyrənilməsi və səmərəli istifadə edilməsi respublika kənd təsərrüfatına daha yaxından kömək göstərmək, iqlim ehtiyatlarını nəzərə almaqla bitkilərin məhsuldarlığını və götürülən məhsulun keyfiyyətinin istiqamətləndirilmiş şəkildə dəyişdirilməsi imkanlarını müəyyən etmək və ölkəmizin iqtisadiyyatında çox mühüm olan bir sıra məsələlərin həlli üçün çox vacibdir.[4,5].

Kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin iqlim ehtiyatlarına olan tələbatının öyrənilməsi, bitkilərin və qetasiya dövrünün uzunluğu və suvarma recimi, heyvandarlığın iqlim ehtiyatları, yaylaq və qışlaq şəraiti və s. məsələlərin həllinə kömək etməklə yanaşı, ərazinin aqro və bioiqlim ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsi üçün də əhəmiyyət kəsb edir[2].

Məqalədə, Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin ərazisi termik ehtiyatlarına görə aşağıdakı göstəricilərlə səciyyələndiriləcəkdir: Ən isti ayın (iyul) temperaturası; fəal temperatur cəmi ($\Sigma > 10^{\circ}\text{S}$); 10°S -dən yuxarı temperaturalı günlərin sayı və dövrün sərhədləri (əvvəli, sonu); şaxtasız günlərin sayı və sərhədləri.

Tədqiqatlarda, BQ-ın Azərbaycan hissəsində